

ЛОГІЧНІ КОНСТРУКЦІЇ У ДРАМАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Вказано деякі логічні елементи, які Леся Українка використувала у драматичних творах. Ці елементи належать лише так званій класичній логіці, багатозначній й модальній логіці зовсім не бралися нами до уваги. Приклади наведено з драм „В катакомбах”, „На полі крові”, „Одержима”, „Адвокат Мартіан”.

Ключові слова: логічне правило, концепт, десигнат, трансцендентний, антиномія, теорема Геделя.

Роблячи спробу виявити логічні елементи у творах художньої літератури, треба бути свідомим того, що вона може бути потрактована як спроба „перевіряти алгеброю гармонію”, щось на зразок патологоанатомічного дослідження – розчленування живого тіла твору і замість нього демонстрування неживої частини трупа. Таке звинувачення часто обґрунтовують тим, що при логічному аналізі не йдеться про фабулу твору (що, на думку літературних критиків, є основним, і з чим ми не сперечаємося), а лише про якісь мертві формальні конструкції, які не можуть мати до неї жодного відношення.

Стосовно розчленування, точніше вичленовування, то таким є всякий шлях кожного наукового дослідження, бо всяка наука, якщо говорити про дослідження взагалі як про вид людської діяльності, вичленовує для себе тільки якусь частину єдиного об’єкта дослідження, яким є Всесвіт і людське буття у ньому.

Відомо також, що кожний орган тіла є важливою і невід’ємною частиною всього організму. Проте літературна критика, аналізуючи твір і характеризуючи його героїв, на жаль, мало уваги звертає на логічну мотивацію їхніх вчинків. А разом з тим, невичерпне джерело світової художньої літератури є прекрасним об’єктом для таких досліджень, у яких поєднуються інтереси різних фахівців – літературознавців і логіків. Сьогодні у літературній критиці аналіз логічних форм, у кращому випадку,

---

обмежується вказівкою на прості софізми у розмовах героїв або на логічні пастки на зразок відомого парадоксу Санчо Панси у „Дон Кіхоті” Сервантеса.

Такий рівень логічного аналізу не може бути задовільним при аналізі драм Лесі Українки. Давно пора повернути увагу шанувальників творчості Лесі Українки до того, як вдало велика поетеса використовувала нетривіальні логічні конструкції, вишукано вмонтовуючи їх у фабулу творів. Наголошуємо, що йдеться не про логіку Лесі Українки як автора творів, не про логіку якою вона керувалася у житті, а про логіку, яка належить героям її творів, про ті логічні елементи, на основі яких створювалася авторкою інтрига твору.

Перш ніж переходити безпосередньо до об'єкта дослідження – драм Лесі Українки, потрібно дещо сказати про саму логіку. Логіку, якщо говорити про неї як про науку в широкому розумінні, не ділячи на логіку філософську і логіку формальну або математичну, сприймають як науку про аналіз і критику мислення. Таке розуміння криє у собі певну двозначність, якщо при цьому не розрізняти психологічні та логічні закони мислення.

Сам процес мислення, на жаль, не піддається точному аналізу. Він є об'єктом вивчення не тільки логіки чи психології, а й багатьох інших наук, у тому числі, наприклад, фізіології вищої нервової діяльності. В одних своїх частинах він є строго детермінованим, в інших – рефлексивним, правильним чи неправильним. Мислення йде власними темними стежками, на яких переплітаються свідоме і підсвідоме, емоції і розум. Якщо вдається тут відкрити якісь закони, то формулює їх скоріше психологія, ніж логіка. До них належать як закони правильного мислення, так і закони неправильного мислення, тому що тенденція до роблення певних помилок є психологічною закономірністю у такому самому значенні, як щасливіша звичка мислити правильно.

Якщо ми говоримо, що логіка займається аналізом мислення, то розуміємо при цьому, що вона вказує, як *повинно йти*

мислення, а не те, як воно *фактично йде*. Логіка не збільшує *творчих* можливостей людини, знання її законів не робить з пересічної людини генія чи великого винахідника, логіку швидше можна назвати *регулятором* мислення, ніж її *мотором*.

При логічному аналізі розглядають не сам процес мислення, який нам недоступний, а лише результат цього процесу, і то лише тоді, коли він поданий так, що кожний його крок може бути сприйнятий. Тобто результат мислення повинен бути виражений у *мовній формі*, виражений *знаками*, які сприймаються однозначно. Наші власні думки, не оформлені словами, є для нас самих майже недоступними. Кожне твердження для того, щоб бути сприйнятим і підтвердженим чи спростованим, повинно бути вираженим зрозумілою для кожного мовною формою.

Мова складається з окремих символів, комбінаціями яких є висловлювання. У кожному висловлюванні про щось ідеться, це зміст висловлювання. Крім того, кожне висловлювання може бути істинним або хибним, це його *істиннісне значення*. Було з'ясовано, що окремі мовні конструкції завжди ведуть від істинних висловлень до істинних, незалежно від того, про що у цих висловленнях ідеться, важливим є не їх зміст, а лише їх істиннісні значення. Інші конструкції такої властивості не мають. Конструкції першого виду називаються правильними формами умовиводу, або логічними правилами. У таких конструкціях замість конкретних висловлювань можна поставити спеціальні знаки, на місце яких дозволяється ставити будь-які висловлювання (замість однакових знаків – однакові висловлювання) – і результат завжди буде правильним. Тому таку логіку називають формальною, бо правильність висновку залежить не від змісту, а лише від форми мовної конструкції.

Прикладом може бути так зване правило *modus ponens*. За цим правилом, якщо істинною є імплікація форми „якщо α , то β ” і істинним є антицидент цієї імплікації α , то ми маємо право твердити, що істинним є також її консеквент β . Аналіз подібних

мовних конструкцій і виявлення серед них логічних правил є предметом логіки.

Драми Лесі Українки розраховані на сприйняття їх людьми з достатньо розвинутим інтелектом. Вони мають ту особливість, що у них, як правило, є мало дії у фізичному розумінні, дія переноситься в інтелектуальну площину. Вони більш схожі на діалоги Платона чи твори Сковороди, ніж на твори Шекспіра чи Мольєра. У героїв на перше місце виходять не такі їхні якості, як хоробрість або боягузтво, хитрість чи лукавство, егоїзм чи альтруїзм, не фізична сила чи вдача, а їхній інтелект. Конфлікт, якщо він виникає, розв'язується в інтелектуальному змаганні героїв. Отже, логічний елемент тут вагоміший, ніж у тих художніх творах, які побудовані на психології, апелюючи до емоцій.

Можливо, саме через цю особливість драми Лесі Українки вважаються несценічними, бо сьогодні відвідувачі театру бажують одержати від спектаклю психологічну насолоду, хочуть бачити на сцені дійство, сприймати, якщо можна так сказати, сцену очима, а якщо цього нема і замість нього доводиться вислуховувати довгі і ще й до того серйозні, без всіляких каламбурів і веселих анекдотів діалоги, то до такого сучасний театральний глядач не має охоти. У таких діалогах у свої права вступає логіка, і щоб одержати естетичну насолоду, глядач повинен сприймати те, що відбувається на сцені, не очима, а розумом, повинен знати і могли вчасно розпізнавати в аргументаціях усі пастки, у які може потрапити людський інтелект, у конкретних дискусіях дійових осіб виявляти софізми і парадокси, а це набагато важче, ніж чисто психологічно сприймати твір. Доводиться стежити не за конфліктом характерів, а за конфліктом інтелектів. Пересічний театрал до цього ще не готовий.

Беручи до уваги те, що інтелектуальний рівень людства неперервно зростає (як про це свідчить сучасна наука (принцип Дана)), можна стверджувати, що драматургія Лесі Українки – це драматургія майбутніх поколінь.

Оскільки об'єктом дослідження логіки є міркування, виражені у мовній формі, тому логіки завжди надають великого значення точності мови.

Для правильного ведення дискусії її предмет, те, про що іде мова, повинен бути одним і тим самим для всіх учасників протягом усієї дискусії. Це найперше правило логіки. Часто буває, що тільки в кінці дискусії її учасники з'ясовують, що вони вели мову про зовсім різні речі. І справа не в тому, що хтось із них фальшував чи свідомо підміняв один предмет іншим, – усі чесно хотіли досягнути істини, але предмет суперечок кожний розумів по-своєму, насправді він був різним для різних осіб. Колізія виникає через різницю, яка існує між мисленням і мовою, між тим про що думає, і як його виражає одна особа, і як його сприймає та уявляє інша. Пояснимо дещо детальніше, про що йдеться.

У мові одне і те саме слово може мати багато різних значень. Наприклад, слово „корінь” для ботаніка означає одне (частина рослини), для мовознавця – інше (частина слова), а для математика – ще інше (математична операція). Зрозуміло, що у випадку дискусії всіх цих осіб про те, які властивості має об'єкт, який є коренем, спільного рішення вони не знайдуть: учасники говорять про різні речі. На перший погляд, цю помилку легко можна усунути, якщо відомо, хто з учасників дискусії є яким фахівцем. Якщо її і можна віднести до розряду логічних, то тільки тому, що перед початком дискусії не було встановлено, про що йтиме мова, чого вимагає логіка. Дискусія не була успішною, тому що вона була безпредметною. Трохи нижче ми покажемо, що ця ситуація є не такою простою, як виглядає на перший погляд, що і тут можливі пастки.

Ще одна помилка може виникати від того, що у мові часто одним і тим самим словом виражається і вид, і окремий представник цього виду. Наприклад, дискусія іде про ведмедів і у ній зустрілася фраза „Взимку ведмідь спить”. Що вона означає, чи є вона істинною? Слово „ведмідь” може відноситися до всього виду тварин, які називаються ведмедами, тобто фраза може

означати, що ведмеді зимою впадають у сон, і тоді вона істинна, а може відноситися до якогось окремого ведмедя, який у даний момент не спить, хоч надворі зима. Тоді вона хибна.

Натомість у фразі „Ведмідь сховався у барліг” не може йтися про весь вид ведмедів, це слово тут означає якогось одного конкретного ведмедя. Воно не є двозначним, як у попередній фразі, але воно виглядає так само, виражено тією самою послідовністю букв. Не розрізняючи, у якому значенні вживається слово, означає воно вид чи окремого представника цього виду, можна зробити логічну помилку, бо не всяка ознака окремого представника є ознакою виду, і навпаки.

У точних науках вже давно зрозуміли небезпеку такої двозначності і вживають спеціальних засобів, щоб усунути її. Наприклад, у математиці існує поняття множини і елемента. Множина складається з елементів і повністю визначається ними. Вона може мати більше чи менше елементів, може навіть зовсім не мати їх – тоді вона називається порожньою множиною, але все одно вона залишається множиною. Це її властивість – бути множиною. Елемент не є множиною, його властивість – бути елементом, і навіть тоді, коли множина містить тільки один елемент, різниця між нею і цим елементом залишається. Множина, яка містить один елемент a і сам елемент a – це різні поняття. Вид може складатися з багатьох індивідів, а може не містити жодного (вимерлий вид), – але все одно це вид. Навіть тоді, коли у ньому залишився один індивід. Вид можна порівнювати з іншими видами, але не можна порівнювати з індивідами.

Якщо у процесі дискусії видове значення заміщається індивідуальним або навпаки, дискусія не буде продуктивною. Причиною помилки виступає колізія, яка існує між поняттям і терміном, який означає це поняття: одним і тим самим терміном (словом) позначаються вид і індивід – об’єкти різного роду.

Щоб не впадати у цю помилку, треба розрізнити предмет, про який ведеться дискусія, і назву, якою позначається цей предмет у мові. У логіці кажуть – *концепт і денотат*.

Предметом дискусії може бути, наприклад, Леся Українка як окрема самостійна людська особа. У даному випадку концептом буде саме ця особа. Називати її можна по-різному, беручи до уваги те, що кожна з цих назв дозволяє однозначно встановити особу: 1) жінка, яка підписувала свої твори псевдонімом Леся Українка; 2) дівчинка, що народилася у сім'ї Косачів 25 лютого 1871 р.; 3) автор драми „Лісова пісня”; 4) українська письменниця, яка померла в Сурамі 1 серпня 1913 р., і т. д. Це назви особи, десигнати концепта, вони характеризують концепт, але не тотожні з ним. Вони мають різні значення, по-різному характеризують особу Лесі Українки.

У процесі дискусії не можна замінити концепт на десигнат або навпаки. Або один десигнат іншим. Наприклад, нехай предметом дискусії є особа Лесі Українки, – це концепт дискусії. Можна поставити питання про те, чи Леся Українка (особа) є автором драми „Лісова пісня”. Тут відповідь буде – так, бо десигнат належить концепту. Якщо поставити питання про те, чи Леся Українка є автором „Кобзаря”, відповідь буде – ні, бо десигнат належить іншому концепту, Тарасові Шевченку. Якщо ж у першому випадку ми на місце десигната поставимо концепт, одержимо фразу „Чи є Леся Українка Лесею Українкою?” Зрозуміло, що предмету дискусії тут немає. Зате питання „Чи є Леся Українка Тарасом Шевченком?” очевидно є змістовним, бо йдеться про особи, і відповідь буде негативною, бо це дві різні особи.

Наведемо ще один приклад. У фразі „Леся Українка це псевдонім” концептом є псевдонім. У фразі „Леся Українка мала русяве волосся” концептом є особа. У першому випадку слова „Леся Українка” належать до множини слів, які є псевдонімами, у другому ці слова означають особу, яка належить до множини русявих людей. Обидві ці фрази формально мають однаковий вигляд, вони твердять, що якийсь елемент X (у даному випадку виражений словами „Леся Українка”) належить до якогось класу. У першому випадку X належить до класу Y (класу псевдонімів), у другому X належить до Z (класу людей). Хоч слова „Леся

Українка”, позначені символом X, в обох фразах однакові, вони мають різні значення. Якщо ми до цих двох фраз застосуємо логічне правило, подібне до правила *modus ponens*, але інше, а саме формальне логічне правило: „якщо X належить до класу Y і якщо X належить до класу Z, то можна твердити, що у класі Y існує елемент, який належить до класу Z”, одержимо фразу „існує псевдонім, який має русяве волосся”.

На цьому завершимо обговорення неоднозначності між мисленням і його мовним вираженням, про яку так влучно сказав російський поет Ф. Тютчев у вірші “*Silentium*”:

Как сердцу высказать себя?
Другому как понять тебя?
Поймёт ли он, чем ты живёшь?
Мысль изреченная есть ложь.

Скажемо тільки, що довгий час ці питання були у занедбаному стані. Арістотель, який вважається творцем формальної логіки, і його послідовники перипатетики, не були доскіпливими у цих питаннях. Уперше на них сконцентрували свою увагу представники школи стоїків (III–II ст. до н. е.), а сучасного вигляду вони набули лише у XIX ст. н. е. у працях Фреге, Пеано та ін.

Ці, логічні по своїй суті, питання знаходять вираження в драмі „На полі крові” у такому діалозі між Юдою і Прочанином:

Прочанин

А дорого, либонь, земля коштує
коло Єрусалима?

Чоловік*

Як для кого.

Прочанин

---

* Цей чоловік – Юда, який зрадив Христа (прим. М. К.).

Ну, тобто, значить, як яка земля.

Чоловік (*злісно*)

Не як яка земля, а як для кого!

Як я сказав, то так і розумій [1, V, 137].

Для Прочанина ціна є загальним поняттям, спільним для жителів даної місцевості, вона виражається у кількості грошей. Для Юди це індивідуальне поняття, воно вимірюється ціною душевної чи моральної плати особи. Для Юди ця ціна висока, адже це ціна, за яку він продав Учителя. Різниця між обома поняттями величезна.

У цій же драмі в іншому місці, де Прочанин хоче дізнатися, чи особа, з якою він розмовляє, є тією, що продала Христа, і зауважує, що й того звали Юдою, останній, бажаючи уникнути прямої відповіді, каже:

Чи мало є людей з таким іменням? [1, V, 140]

З того, що однакові імена, не впливає, що однакові люди.

Говорячи про товар, Юда знову ж показує, що це поняття він розуміє інакше, ніж інші люди:

Що є товар? Як хто що зайве має,
той може те продати. От я мав
учителя,— як він зробився зайвим,
то я його продав [1, V, 141].

Приклади можна продовжити. Ця спеціальна наголошеність на неоднозначності слів свідчить про те, що авторка добре розуміла значення цієї проблеми і, щоб краще охарактеризувати своїх героїв, показувала, як вони використовують її у спілкуванні з іншими людьми.

У кількох драмах Леся Українка ставить героїв у ситуацію, коли їм доводиться розв'язувати логічну задачу, яку називають

задачею Льюїса Керолла (Lewis Carroll, автор „Аліси у країні чудес”), хоч насправді вона була відомою ще Арістотелю. Логіки у різні часи багато уваги приділили цій задачі, так що її можна вважати одною з класичних логічних задач. Вона полягає у тому, щоб узгодити між собою два, на перший погляд суперечливі, твердження, одне з яких має форму $X \rightarrow Y$, а інше $P \rightarrow (X \rightarrow \neg Y)$. Символ $\neg$ у другому виразі означає заперечення.

Така ситуація існує у драмах „Блакитна троянда”, „У пущі”, „В катакомбах” та ін. Звернемося до драми „В катакомбах”. Проаналізуємо диспут Єпископа з Неофітом-рабом:

Єпископ

Сказав Христос: ярмо Моє солодке,
тягар Мій легкий [1, III, 241].

Неофіт-раб

Прости, але я все ж не розумію,
як може бути якийсь ярмо солодким,
а щось важкеє легким [1, III, 242].

І в іншому місці:

Єпископ

Ми боремось в терпливості й покорі.

Неофіт-раб (*упалим голосом*)

І знов нічого я не розумію:
Боротися в покорі. Що се значить? [1, III, 254]

Неофіт-раб розуміє, що рабство це зло. Його твердження має форму „якщо рабство, то зло”, яку він справедливо вважає істинною. У логічній символіці ця фраза має вигляд:

$X \rightarrow Y$

Єпископ твердить, що для християн рабство Боже не є злом, а благом, тобто істинною для нього є форма:

$$P \rightarrow (X \rightarrow \neg Y),$$

де X означає рабство, Y означає зло, $\neg Y$ означає заперечення зла, тобто добро, P означає віру.

Чи можуть бути ці обидві суперечливі, на перший погляд, форми узгодженими, тобто істинними, і у якому випадку? У драмі кожний опонент відстоює свою істину. Задача не розв'язана, у кожного своя правда і нічого спільного між цими правдами немає. Звідси конфлікт, і вихід із конфлікту бачиться у боротьбі. Неофіт-раб стоїть на радикальних позиціях, він готовий боротися всіма дозволеними і навіть недозволеними способами. Згадаймо його слова про немовлят – панських і рабських.

Християнська община також бореться, але „в терпливості й покорі”. Як на сьогодні, то ця боротьба дещо нагадує „оксамитові” революції.

Розглянемо тепер задачу Льюїса Керолла як суто логічну задачу. Якщо існує X , тобто X є істинним, і вислів $X \rightarrow Y$ є істинним, тоді вираз $X \rightarrow \neg Y$ є хибним, і щоб вислів $P \rightarrow (X \rightarrow \neg Y)$ був істинним, антицидент P у ньому повинен бути хибним. Таким вважав розв'язок цієї задачі Льюїс Керолл і такий висновок зробив Неофіт-раб: тобто насправді віри немає, Єпископ просто дурить християн.

Інший розв'язок задачі запропонував Арістотель. Він вважав, що всі поняття мають онтологічну основу, а оскільки з X випливає Y і $\neg Y$, то поняття X є фантомом, псевдопоняттям, насправді воно не може існувати. За Арістотелем, воно існує тільки у нашій голові, реально його немає. Тобто задача має розв'язок, коли X фальш. Обидва – і Арістотель, і Льюїс Керолл – були неправі, обидва дали тільки часткові випадки розв'язку, але не дали його повного вигляду.

Насправді розв'язком задачі є форма $P \rightarrow \neg X$. Тобто якщо є віра, то рабство не є рабством у тому розумінні, що воно є злом, як це однозначно розуміє Неофіт-раб. І взагалі – це не рабство, а щось інше, хоч для його позначення вжито це слово. Можливо, тому, що іншого не вдалося придумати чи підібрати. Для

Єпископа це нове поняття має зовсім інший зміст, ніж для Неофіта-раба, бо воно є рабством, яке одночасно не є злом. Ось тут і виявляється та колізія, яку в логіці називають розходженням між синтаксисом і семантикою: синтаксично слово одне і те саме, але семантичний зміст його різний.

Щодо того поняття рабства, яке є у Неофіта-раба, це поняття алогічне, він не може цього збагнути, не може піднятися вище звичного розуміння, а Єпископ не може витлумачити йому нове поняття, хоч і вживає замість слова „раб” словосполучку „раб Божий”. Якщо вважати поняття рабства, яке має Неофіт-раб, поняттям раціональним, то нове, християнське поняття рабства Божого є поняттям ірраціональним і навіть трансцендентним.

Подібні ситуації нерідко виникають і у точних науках. Щодо них відомий данський фізик Нільс Бор висловився так: „Існують істини двоякого роду: прості та глибокі. Проста істина це таке твердження, заперечення якого є хибним. Глибока істина це таке твердження, заперечення якого також є глибокою істиною”.

Глибока істина вимагає поряд зі старими „раціональними” поняттями прийняти нове „ірраціональне”, а розум протривить цьому. Йому здається, що у звичному світі настає хаос, із якого нема виходу, струнка логічна будова світу руйнується, валиться.

Проте не треба думати, що нове поняття, яке назване ірраціональним і навіть трансцендентним, є чимось потойбічним, таємничим. Таким воно є тільки на перший погляд, поки розум, враховуючи нову ситуацію, не перегляне старих „раціональних” понять і не знайде місця для нового.

Людям багато разів доводилося це робити. Вище ми вже пояснювали різницю між видовим та індивідним вживанням терміна на прикладі множини й елемента у математиці. Звернемося до математики, найбільш логічно опрацьованої науки, і цього разу¹.

---

¹ Всі наші звертання до математики, тут і далі, не вимагатимуть знання цієї науки, яке виходить за рамки шкільної програми.

Коли Піфагор відкрив, що сторони квадрата і його діагональ не мають спільної міри, він зробив з цього неабияку таємницю, боячись, що цей факт може стати причиною великого лиха. Протягом тисячоліть математики не сприймали ірраціональних чисел за справжні, якими вважалися тільки цілі числа і дробі. Довго довелося чекати, поки у математику ввійшло поняття границі – і тоді все стало на свої місця. Нині ірраціональні числа вивчають навіть діти у школі.

Свіжіший приклад. До початку ХХ століття математики вважали, що у такій точній науці як математика кожне твердження є або істинним або хибним. Дехто і нині так вважає. Вона є несуперечливою, бо якщо хоч би одне хибне твердження додати до істинних, визнати істинним, то тоді довелося б усі твердження визнати істинними, тоді математика не мала б змісту. Так вчить логіка.

Математика – це чисте творіння людського розуму. Всі об'єкти, які вона вивчає, – число, функція, геометрична фігура і т. п. – є абстрактними поняттями, творінням розуму. Всі їхні властивості описують аксіоми, які є очевидними істинами, такими ми їх визнаємо. Істинними є ті твердження, які можна вивести з аксіом за правилом *modus ponens*. Хибними є ті, заперечення яких можна вивести. Отже, можна вивести з аксіом їхнє заперечення. Бо заперечення заперечення A дорівнює A ($\neg \neg A = A$), якщо доведено, що $2 \times 2 = 4$, то не можна довести, що 2×2 не дорівнює 4, і якщо доведено, що 2×2 не дорівнює 5, то не можна довести, що $2 \times 2 = 5$. Така наукова теорія є повною, кожне її твердження – так або ні, істина або фальш.

Якщо теорія повна, то досить навести приклад одного її твердження, яке не виводиться з аксіом, щоб упевнитися, що вона несуперечна.

Те, що математичні теорії є повними, а отже і несуперечними, здавалося самоочевидним, поки не було доведено, що у кожній математичній теорії з достатньо багатими виражальними можливостями існують твердження, які не можна ні довести, ні спростувати, і що такою теорією є навіть усім добре відома

арифметика. Тобто існують такі арифметичні вирази, які не можна вивести з аксіом і не можна вивести їх заперечення. Такі твердження можна вважати „іраціональними” або трансцендентними відносно тих „раціональних” тверджень, які мають „твердо встановлене” значення – істина або фальш, тобто які вивідні з аксіом або ж вивідні їхні заперечення.

Цей факт називають теоремою Геделя про неповноту арифметики, бо саме таку теорему довів австрійський математик Курт Гедель у 1936 р. Довів строго логічно. Якщо такі явища можливі навіть в арифметиці, розділі математики, який має справу з натуральними числами й операціями додавання та множення, і більше нічого, то чому вони не можуть бути у складніших ситуаціях?

Ми ще раз вернемося до теореми Геделя далі, а поки що розглянемо, як може раціональний розум сприйняти нове для нього „іраціональне” поняття. Він може взагалі не сприйняти його, бо воно для нього фальшиве, так і вчинив Неофіт-раб.

Та коли розум його сприймає, є два види такого сприйняття. Один вид: сприйняття його як нового об’єкта, як чогось закінченого, як чогось даного нам готовим.

Інший вид – сприйняття його як процесу. Нове, іраціональне поняття є кінцем процесу, але ми у нашому раціональному світі цього кінця не можемо досягнути, бо процес є нескінченим. Для того, хто сприймає іраціональне поняття як процес, важливою є можливість поступово наблизитися до омріяного кінця, можливість виконати якесь скінченне число кроків у ньому, якщо вже не в силах пройти увесь процес.

На обидва ці способи сприйняття вказує Леся Українка у драмі „Адвокат Мартіан”.

Розглянемо діалог Мартіана і його дочки Аврелії:

Аврелія

Що ж, тату, придивись, як я живу:
самотня цілий день, і навіть слуги
як не глухонімі, то чужомовні.

Ти їх таких навмисне добираєш,
аби ніхто не знав, що в тебе в домі
звичаї християнські...

Мартіан

Ти ж бо знаєш,
що мушу я таїтись.

Аврелія

Так, я знаю,
але хіба мені від того легше?

Мартіан (*лагідно*)

Доню
що можу я тобі на те сказати?
Хіба лиш те, що є в громаді нашій
чимало гарних, молодих дівчаток,
що добровільно так живуть, як ти,
зрікаючись веселощів, пишноти.

Аврелія

Вони живуть так для живої віри,
а я для мертвої так гинуть мушу.

Мартіан (*вжахнувся*)

Для мертвої? Ти щось страшне сказала...
Хіба ти вже... не віриш у Христа?!

Аврелія (*сумно*)

Я вірю, тільки віра тая мертва.

Мартіан

Як розуміть тебе? Се щось несвітське!

[1, VI, 16–17].

Дочка пояснює:

Аврелія

Чим має жити тая віра, тату?
...Я ж не смію
одвідувати в'язнів чи служити
убогим, як оті дівчата роблять,
що ти спогадував.

І далі:

Аврелія

Не знаю, може, се і грішна думка,
але як ми святкуємо отак,
замкнувшись від усіх, в той час як інші
єднаються для радощів у гурт,—
мені здається, наче ми вигнанці,
що й Бог до нас не признається в небі,
як ми не признаємося до Нього
перед людьми.

Мартіан

Колись і я так думав,
але й громада наша, й сам єпископ
мене запевнили, що більше значить
для церкви ся моя таємна служба,
ніж якби я пішов хоч і на смерть.

Аврелія

Я не кажу про тебе, лиш про себе [1, VI, 19].

Для Мартіана його віра виступає як готовий об'єкт, це істина, у яку він вірить, за яку пішов би „хоч і на смерть”. Заради неї він готовий втратити дітей, жертвує друзями дому. Віра для нього є догмою, аксіомою: про аксіоми не сперечаються. Це позиція раннього християнського богослова Тертулліана, яку він виразив словами: „Вірую, бо інакше це є неможливим”. Визнавши, що віра є безперечною істиною, можна більше не спокушати свій розум.

Натомість для Аврелії віра це процес, Аврелія повинна „одвідувати в’язнів чи служити убогим”, інакше віра її є мертвою. Вона також вірить, але щоб ця віра стала справжнім її переконанням, за яке „хоч і на смерть”, Аврелія повинна постійно робити кроки на шляху до неї. Ірраціональність ідеалу потрібно підкріплювати щоденними раціональними кроками.

Та раціональним кроками досягнути ірраціонального не можна, хоч можна наблизитися до нього. Цього не розуміє Міріам у драмі „Одержима”. Звернемось до такої сцени з цього твору:

Міріам

...Він нікому
не відмовляв потіхи і поради.
Кому що бракувало, Він давав.
(*Співає*).
А що ж мені бракує? О Месіє,
Ти, може, знаєш?!

Месія

Знаю, Міріам!

Міріам (*жахнулась*)

Учителю!

Месія

Не бійся, жінко, спокій
Я хочу дати тобі.

Міріам

О, я не хочу,
не хочу я спокою!

Месія (*лагідно і разом суворо*)

Міріам,
Се дух в тобі говорить. Чом не хочеш?
Спокою прагне всякий.

Міріам

Але Ти,
учителю, покинув той спокій,
що був у Тебе в тихім Назареті.

Месія

Ти дорівнятиш хочеш... [1, III, 127–128]

Міріам не може дорівнятися Месії, як раціональне число не може дорівнятися ірраціональному. Для останнього ми можемо придумувати спеціальні знаки типу π , $\sqrt{2}$ тощо і оперувати з цими знаками як числами, але щоб записати ірраціональне число у прийнятій для раціональних чисел позиційній числовій системі, довелося б застосувати нескінченну кількість цифр. Нескінченність людина не може сприйняти.

Та любов, яку проголошує Месія, є трансцендентною для Міріам, вона не може її сприйняти. Адже серед людей є добрі та погані, є друзі та вороги. Любити треба добрих, ворогів треба ненавидіти. Якщо любити всіх, то виходить, що всі добрі, тоді немає різниці між добром і злом. Бо якщо немає зла і все – добре, тоді й саме поняття добра зникає.

У драмі це виражено такою сценою:

Месія

Та що тобі спалило душу, жінко?

Міріам

Не знаю: чи ненависть, чи любов.

Месія

Кого ж ненавидиш ти?

Міріам

Ворогів.

Месія
Своїх?

Міріам
Твоїх.

Месія
Я їх казав любити.

Міріам
А я люблю... не їх [1, III, 131–132].

Для Міріам Месія є недосяжним, Він є для неї ірраціональним, але вона цього не знає. Та це знає Месія, тому і говорить: „Ти дорівнятись хочеш...”

Поведінка Міріам нагадує поведінку того математика, який хотів би, не зважаючи на теорему Геделя про неповноту, зробити арифметику повною теорією. Одержавши твердження, якого не можна довести, і заперечення якого не можна довести, він може додати його до аксіом, тобто вважати істинним апріорно. Він одержить теорію, у якій вивідними будуть усі ті твердження, що і в попередній, і ще деякі нові твердження, але ця нова система знову буде неповною. І скільки б разів не повторювати таку процедуру, кожний раз нова розширена теорія буде неповною. Довести несуперечність арифметики, поповнюючи список її аксіом, неможливо.

Шлях, який вибрав математик, це шлях, на якому він користується класичною логікою. У ній виконується закон виключеного третього: „все, що не істина, є фальш”. На такому шляху довести несуперечність арифметики неможливо, це стверджує теорема Геделя. Однак її можна довести, і це зробив також Гедель, якщо користуватися не класичною, а так званою інтуїціоністською логікою, де закон виключеного третього

виконується з певними застереженнями, зовсім не так, як у класичній логіці.

Пояснюючи Міріам, що людям не досить раціональних кроків для того, щоб сприйняти нове, ірраціональне для них вчення, Месія каже:

Вони сліпі, вони ще не прозріли,
самого слова мало їм для віри,
їм треба діла.

Міріам

Ти творив дива!

Месія

Творив дива ще тільки над водою;
сього не досить – треба крові.

Міріам (з жахом)

Крові?

Чиєї крові, Вчителю?

Месія

Моєї.

Міріам

Хай їм вона на голову впаде! [1, III, 133]

Для того, щоб пролити кров за ворогів, треба користуватися іншою логікою, ніж Міріам. Вона не визнає такої логіки і бореться з нею, правда, по-іншому, ніж Неофіт-раб. Вона хоче спростувати її знаючи, що вислів, у якому твердиться щось про всі об'єкти не буде істинним, якщо навести приклад одного з цих об'єктів, для якого це твердження не справджується. Як приклад, що повинен спростувати логіку Месії, вона наводить себе:

Міріам

Я вірю, що Ти Божий Син, Месіє,

і всім, окрім мене, даси рятунок.

Месія

Усім, крім тебе, жінко?

Міріам

Ти сказав.

Месія

Я не сказав того [1, III, 129].

Ще сильніше про неузгоджуваність логіки Міріам і Месії свідчить така сцена:

Месія

Чи ти й мене ненавидиш так, жінко?

Міріам (з докором)

Учителю!

Месія

Ти, може, скажеш – любиш?

Міріам

Ти се сказав.

Месія

Я так сказав: хто мовить,
що любить Господа, а брата ненавидить,
неправда то.

Міріам

Хіба ж і той не любить,
хто душу віддає?

Месія

Що значить, жінко,

віддати душу?

Міріам

Значить – будь готовим
загинуть за любов.

Месія

То се ж би звалось –
віддати тіло. В тім душі нема.

І далі:

Месія

Хто зрікся всього, а себе не зрікся,
не любить той.

Міріам

О, Господи, якої
Ти жертви хочеш?

Месія

Жертви Я не хочу,
любові тільки.

Міріам

Мушу всіх любити?

Месія

Так, всіх.

Міріам

Всіх, крім Тебе, – се можливо.
Але Тебе і всіх – се понад силу [1, III, 135].

І вже навіть після того, як Месія віддав Себе на смерть і воскрес (щоб засвідчити, що істина невмируща), факт Його смерті не переконує Міріам, вона сприймає його як смерть

звичайної людини. Вона радіє, що на ній немає крові людини, яку вона любила, хоч би поведінку її і не розуміла:

Міріам

...радощі моєї не зруйнує
сам князь темноти, радощі від того,
що на мені не важить кров Месії,
що Він її за мене не пролив
ані краплини.

Старий

Як могло те статись?

Міріам

Ненависть врятувала від гріха.

Старий

Кого ж ненавидиш?

Міріам

Всіх вас, себе і світ.

Старий

За тебе теж пролита кров, та дармо,
бо ти не прийняла святого дару [1, III, 145].

У спробі розв'язати загадку, як можна любити всіх, не впадаючи у суперечність, де є зло, якого любити не можна, Міріам доходить до того, що можна всіх, і себе у тому числі, ненавидіти. Отже, за її логікою, все у світі є злом і добра взагалі немає. Але як у такому випадку бути з Месією? Розум заплутався у логічних антиноміях.

Насправді парадокси Міріам є псевдопарадоксами, які трапляються у наукових теоріях, але їх давно навчилися розв'язувати. Пояснимо це на прикладі математики. Добре відомо, що якщо ціле число a не ділиться на число p , а добуток av на p ділиться, то на p

---

ділиться v . Це справедливо для всіх v . Підставимо на місце v значення a . Нехай aa ділиться на p . Одержуємо твердження: „якщо a не ділиться на p , то a ділиться на p ”. Виглядає як парадокс. Насправді це звичайний метод доведення від протилежного, який застосовував ще Евклід, щоб довести, що якщо aa ділиться на p , то і a ділиться на p . Просто у цьому випадку не потрібно використовувати слова „якщо a не ділиться на p ”, бо ми взяли таке a , яке на p ділиться.

Міріам сприймає Месію як звичайну, хоч і дуже видатну людину, у той час як Він таким не є. Звідси і виник її парадокс.

У драмах Лесі Українки можна знайти ще багато інших логічних конструкцій. Цікавими вони є, наприклад, у драмі „Кассандра”, де героїні відкрита істина, але цій істині не вірять. На цій основі виникають складні логічні колізії, які ми, можливо, колись розглянемо, але не зараз. Деякі логічні елементи є досить простими: драматичний діалог „В дому роботи, в країні неволі” ілюструє положення, що якщо у двох осіб збігаються погляди на яесь одне явище, то це ще не значить, що вони є такими щодо інших явищ. У драмі „Камінний господар”, з погляду логіки, твердиться, що для того, щоб кон’юнкція була істинною, обидва її складники повинні бути істинними. Бездоганним був союз Анни з Командором, він був „істинним”, він міг привести обох до бажаного результату. Коли ж він розірвався і виникла небезпека, що Анна через Дон Жуана може втратити свою бездоганну репутацію вдови, вона, щоб врятувати її, представляє його своїм обранцем. Цим вона нібито відновлює свою репутацію, і вважає, що таким чином можна досягнути тих самих результатів, що і при попередньому союзі з Командором. Але вона не відновлює репутації нового союзу, бо репутація Дон Жуана не є бездоганною, а кон’юнкція, як ми вже сказали, є істинною тільки у тому випадку, коли обидва її складники є істинними.

Тему, проголошену в заголовку, у цій публікації тільки злегка зачеплено, вказано тільки на деякі логічні елементи в окремих творах. Нами зовсім не розглядалися у тексті творів Лесі Українки логічні модальності, при аналізі яких застосо-

вуються некласичні логічні системи. Розглянуто тільки невелику кількість творів, більша частина драматичної спадщини Лесі Українки, у якій можна знайти безліч тонких логічних проблем, лишилася без розгляду. Сподіваємося, що у майбутньому з'являться інші, більш повні й більш глибокі дослідження у цьому напрямі.

Література

1. Українка Леся. Зібр. тв.: У 12 т.– Т. 3–6.– К.: Наук. думка, 1976–1977.
2. Лукасевич Я. Аристотелевская силлогистика с точки зрения современной формальной логики.– М.: Изд-во иностр. лит., 1959.
3. Карри Х. Основания математической логики.– М.: Мир, 1969.
4. Черч А. Введение в математическую логику.– Т. 1.– М.: Изд-во иностр. лит., 1960.
5. Logika i język: Studia z semiotyki logicznej.– Warszawa, 1967.

Kratko M. Logical Constructions in Lesya Ukrainka's Drama.

Some logical elements used by Lesya Ukrainka in her drama are shown in the article. They belong to logic named as classical one only, meaningful and modal logics weren't taken into the consideration. Examples are taken from dramas "In catacombs", "On bloody field", "The Obstinate", "Advocate Martian".

Key words: logical rule, concept, desygnat, transcendental antinomy, Gödel's theorem.